

*Вахтанг
Кебуладзе*

ІНТЕЛЕКТУАЛИ CONTRA ІНТЕЛІГЕНЦІЯ

У сучасній ситуації крилатий вислів славетного британського філософа Френсиса Бейкона «Знання — сила» набуває нових сенсових конотацій. Сьогодні стає зрозумілим, що знання не тільки дає нам і силу перетворювати світ, і владу над ним. Цю наївність розуму на початку минулого сторіччя дезавували на теоретичному рівні такі різні мислителі, як Едмунд Гусерль у «Кризі» [Husserl, 1962] і Макс Горкгаймер та Теодор Адорно в «Діалектиці Просвітництва» [Horkheimer, Adorno, 1987]. Потому воєнні, політичні й екологічні катастрофи ХХ і початку ХХІ сторіч надали нам наглядні ілюстрації геніальних прозрінь великих мислителів першої половини минулого сторіччя. Але, хоча їхні діагнози й передбачення виявилися доволі точними, їхні рецепти спасіння виявилися не настільки успішними. На спаді ХХ сторіччя німецький філософ Бернгард Вальденфельс, іронізуючи з приводу вислову того ж таки Гусерля про те, що нас можуть врятувати герої розуму, говорить, що тепер нам потрібні радше партизани й контрабандисти розуму: «Доповідь, яку Гусерль прочитав у 1935 році у Відні перед публікою, котра переживала кризу, але плекала надію на одужання, закінчується показовою альтернативою: “героїзм розуму” або занепад Європи у “стомленості”. Утім, після стількох десятиліть, позначених війнами, революціями та контрреволюціями, виникає враження, що розум потребує не стільки героїв, скільки партизанів і контрабандистів» [Вальденфельс, 2004].

Проте варто уточнити, що надалі нам ітиметься не так про ту силу, яку може дати нам знання, як

© В. КЕБУЛАДЗЕ,
2014

про ту силу, якої потребує сам процес пізнання. Ця сила вкорінена у природі самої мови. У Вулбриджських лекціях представник сучасного американського прагматизму Роберт Брандом, посилаючись на британського філософа Пітера Гіча, говорить про «теорії, які розуміють нормативну значливість (significance) таких термінів, як “добрий”, не як частини змісту (content) того, про що говорить акт, не як специфічну атрибутивну характеристику, а радше як позначення сили (force) мовленнєвого акта» [Brandom, 2007: р. 6]. Отже, у будь-якому вислові не просто конститується певний зміст. Кожний вислів має певну силу, стверджуючи, заперечуючи або припускаючи свій зміст. Особливої важливості це набуває стосовно наукових висловів, адже вони здебільшого претендують на істинність і в такий спосіб створюють стратегічні засади нашого розуміння світу.

Після концепції мовних ігор Людвіга Вітгенштайна, однією з котрих є мова науки; після вчення Томаса Куна про наукові парадигми, які не вибудовуються в лінію кумулятивного накопичення знань, а конкурують між собою і замінюють одна одну в нескінченній еволюції пізнання; після методологічного анархізму Пола Фоерабенда з його тезою про те, що в науковій суперечці заради спростування аргумента опонента дозволено все; після невпинних дискусій про можливість або неможливість, припустимість або неприпустимість панівного метанаративу, який придушує і підкоряє собі всі інші наративи, в образі наукового пізнання почали проступати нові риси.

Стає зрозумілим, що знання не тільки дає нам силу, яка, до речі, може бути спрямована проти нас самих. Сам процес пізнання є проявом сили й реалізується з позиції визнаного в науковій спільноті авторитета. Як формується цей авторитет? Чи завжди він зумовлений тим, що науковці, які виступають від його імені, надають нам найоб'єктивніші та найефективніші знання? Чи навпаки, визнання того, що якась парадигма знання дає нам найадекватнішу картину світу, зумовлене інтелектуальним авторитетом прихильників цієї парадигми? Ці питання постійно лунають у сучасній науці й філософії, окреслюючи інтелектуальний простір, у якому відбувається конкуренція різних поглядів, підходів, методологій і парадигм. У цивілізованому світі така конкуренція унеможлиблює тривале домінування однієї із цих позицій, як політична конкуренція запобігає загрозі авторитаризму й тоталітаризму.

Ситуація в сучасній Україні відрізняється тим, що наша країна виникла на уламках тоталітарного Советського Союзу, в якому науковий дискурс також будувался за тоталітарними принципами, якщо взагалі можна говорити про справжню науку в суспільстві з тоталітарною політичною системою. Насамперед це стосується, звісно, гуманітарних і соціальних наук. З одного боку, в них безпосередня ефективність результатів дослідження не настільки очевидна, як в науках природничих. З іншого боку, саме гуманітарні й соціальні науки в Советському Союзі були особливо вражені метастазами ракової пухлини советського псевдомарксизму, який претендував на статус

універсального і єдиного істинного вчення про історію, людину й суспільство, тобто на роль єдиної направду наукової методології соціального і гуманітарного пізнання. При цьому слід зауважити, що з огляду на принципово дискурсивний характер наукового пізнання така претензія на виняткову істинність суперечить претензії на науковість. Советський псевдомарксизм був перетворений із наукової концепції на ідеологію панівної комуністичної партії. Ця ідеологія у псевдонауковому вбранні викривляла весь інтелектуальний простір, у якому «науковий» авторитет можна було дістати не у вільній конкуренції з альтернативними поглядами, а суто завдяки підлесливому відтворенню ідеологічних ритуалів. Сила тоталітарної влади советських комуністів установлювала незаперечний авторитет советського псевдомарксизму, який стверджував непохитність ідеологічних засад злочинної комуністичної влади. Диявольське коло знання й сили замикалося, перетворюючи силу на насильство, а знання на псевдонаукову систему небезпечних забобонів. У такій ситуації науковці-гуманітарії та й усі діячі культури перетворювалися на чиновників ідеологічного державного сектору. В Україні ситуація погіршувалася ще й придушенням української національної культури як прояву антикомуністичного «буржуазного націоналізму». Це призвело до жакливої ситуації, яку дуже влучно описує Василь Стус, перебуваючи в комуністичному концтаборі: «Регулярні адміністративні кампанії з фізичного та духовного винищення української інтелігенції призвели до того, що сьогодні між нашим народом і його духовним наставником виросла прірва: сама духовно-виховна місія нашої інтелігенції, розтрачувана після кожної репресивної акції, перестала бути для цієї інтелігенції дієвим імперативом. Більше того, перебуваючи в умовах постійної сваволі з боку влади, ця інтелігенція, особливо творча, опустилася до рівня чиновного класу, що допомагає владі в будь-якій справі» [Стус, 2013: с. 5].

Та чи не приречена інтелігенція на таку долю? Чи не є інтелігенція породженням викривленого суспільства? Адже пояснити, що таке інтелігенція, освіченому громадянину сучасної західної демократії вкрай важко. Соціальне явище, що його позначено цим поняттям, народжується в царській Росії — державі, що є далекою від сучасних уявлень про вільне й демократичне суспільство. Саме в цій державі виникає певна верства населення, яка все розуміє, але ні за що не відповідає. Небезпека розуму компенсована безсиллям. Будь-яка антидемократична влада готова миритися з таким «свійським розумом», він наче маленький собака — гавкати може, але не дуже голосно, а якщо й вкусить, то не дуже боляче. Може саме тому один із найжахливіших російських терористів — Володимир Ленін — так негативно ставився до російської інтелігенції. Утім, він сам був її породженням, невдячним сином, що люто лає батька. Він не міг вибачити їй безсилість, але підступно запропонував натомість не справедливую силу, а злочинне насильство. Сучасний російський філософ Дмитрій Галковський дуже влучно визначає Леніна як горлату порожнечу російської мови («Ленін — это орущая

пустота нашого мови» [Галковский, 1998: с. 312]). Ця порожнеча означає не лише відсутність змісту, а й відсутність сили, компенсованої насильством, що пронизує всі тексти, промови й дії одного з головних політичних злочинців ХХ сторіччя. Це насильство породило один із найжахливіших режимів світу — Советський Союз, що був черговою реінкарнацією російської імперії. У ньому представники так званої інтелігенції були або фізично знищені, або ув'язнені, або стали приречені чи то на зовнішню, чи то на внутрішню еміграцію, діставши нового статусу дисидентів, або перетворилися на тих збезчещених прислужників тоталітарної системи, про яких писав Василь Стус.

Отже, історична формула розвитку російської інтелігенції така: безсилля, компенсоване насильством, що призводить до ще більшого безсилля. Лист ганьби на підтримку російської агресії проти України, підписаний сотнями так званих російських інтелігентів, найновіше жахливе підтвердження цього. Те, що вони вміють професійно грати на музичних інструментах і знімають дорогі бойовики, які пропагують війну і насильство, аж ніяк не свідчить про їхню належність до цивілізованого людства. Росія — це не антицивілізація, а тінь цивілізації. Як така вона відтворює форму цивілізації, наповнюючи її жахливим тінювим змістом. Тінь цивілізації й у витворах мистецтва, й у своїх соціальних структурах і політичних інституціях відтворює контури цивілізації, проте лише контури, всередині тіні — темрява, занепад і смерть. Тінь позбавлена сили, вона здатна лише на насильство, яке врешті-решт позбавить сили й того, хто застосовує насильство. Ганебна деградація і смерть Леніна й перетворення його поплічників із тих, хто видавав себе за борців за свободу, на катів на початку ХХ сторіччя, як і підла підтримка військових агресій режиму Путіна з боку так званих російських інтелігентів на початку ХХІ сторіччя — це прояви тієї слабкості, на яку насильство перетворює силу в темряві цивілізаційної тіні. Певна річ, і серед російської інтелігенції, як і в інших верствах російського суспільства, є чесні і шляхетні люди, що протестують проти злочинного російського режиму. Проте, як свідчить список підписів під листом ганьби, про який ішлося вище, й покірне мовчання великої кількості тих, чиїх імен немає в тому списку, таких шляхетних людей серед так званої російської інтелігенції аж ніяк не більшість. І це мало би бути дивним, адже саме інтелігенція, здавалось би, повинна виконувати в суспільстві критичну функцію й утримувати владу від злочинних дій. Утім, це не так, бо інтелігенція — це також лише безсила тінь. Але тінь чого?

Інтелігенція — то тінь інтелектуалів. Тут навіть у первинності однини дається взнаки прихований тоталітаризм. Про інтелектуалів в однині навіть і не скажеш. Інтелектуалів, адже, багато, й вони різні, інтелігенція natomiast одна. Розмаїття тут неможливе. Можна або належати до інтелігенції, або ні. Це каста, члени якої мають відтворювати у своєму житті усталені ритуали. Наприклад, знати напам'ять твір «Євгеній Онегін» Пушкіна.

Навіщо то треба, не знає ніхто. Ба більше, аби належати до тої касты, не обов'язково знати напам'ять той твір, але обов'язково знати, що знати його напам'ять обов'язково.

Інтелектуали свідомі того, яку справжню силу можуть й повинні мати їхні вислови. При цьому вони завжди знають, що ця сила компенсована відкритістю наукового дискурсу, в якому змагаються різні центри сили. Остаточна перемога одного з них — кінець відкритого дискурсу, а отже, кінець науки як дискурсивної практики. В тоталітарному чи авторитарному суспільстві сила, сконцентрована в руках влади, перетворюється на насильство. Влада має монополію на силу. Наука залежить від влади і служить їй. Тому вона позбавляється виміру свободи, який загрожує народженням альтернативного центру сили. Але знищити свободу як вимір людського існування нездатна жодна влада. За влучним висловом Сартра, людина приречена на свободу, й можна додати, насамперед на свободу думки. Вилучена з наукового дискурсу, ця свобода віднаходить собі іншу соціальну нішу, й втілюється в інтелігентському дискурсі. Втім, він настільки свободний, наскільки позбавлений сили, а отже, відповідальності. Інтелігенція незалежна, допоки від неї нічого не залежить. Залучення інтелігентів до владного дискурсу сили, що в недемократичному суспільстві перетворюється на насильство, перетворює їх або на прислужників, або на жертв насильницької влади. Для інтелігентів можливий інший вихід із цього скрутного становища — самим узурпувати владу й перетворитися на ще більших насильників. Всі ці три соціальні типи інтелігенції присутні в російській історії ХХ сторіччя. Ті, хто йдуть у прислужники до влади, стають збезчещеними пристосуванцями, хто пасивно критикує і не приймає її — упослідженими дисидентами, а хто повстає проти неї — терористами, які в разі перемоги перетворюються на ще більш жадливіх узурпаторів і катів, ніж ті, проти яких вони повстали. Диявольська логіка історичного розвитку цивілізаційної тіні невблаганна.

Україна також тривалий час перебувала і в певних аспектах залишається у сфері цивілізаційної тіні. Тому й історичному досвідові нашої країни притаманні ті ж самі темні риси. Як позбутися цих темних рис нашого минулого й сьогодення? Це питання має багато вимірів, а отже, багато можливих відповідей. Тут я хотів би заторкнутися лише один із цих вимірів. Повертаючись до цитати з таборового зошита Стуса, спитаймося, як повернути українській інтелігенції її питому роль у суспільстві. Коротка відповідь така — перетворити інтелігенцію на інтелектуалів.

Але хто такі ці інтелектуали і яку роль вони мають відігравати в сучасному суспільстві?

Інтелектуал — це продукт наполегливої інтелектуальної праці багатьох поколінь, адже інтелектуальна культура — це не просто набір знань і навичок, який можна засвоїти, а результат історичного становлення, до якого треба належати. Тут дається взнаки фундаментальна відмінність освіти від

навчання. У процесі навчання, рівень якого був достатньо високим і в Советському Союзі, той, хто навчається, саме й отримує набір професійних знань і навичок, необхідних для того, аби бути професіоналом. Освіту натомість не можна отримати, до неї треба мати органічний стосунок. Інтелектуал має бути вкоріненим в певній інтелектуальній традиції, відчувати і знати її, жити в ній, як людина живе в історії своєї родини, свого народу, своєї культури. Проте справжня інтелектуальна традиція ніколи не обмежується лише однією національною культурою. Інтелектуал — людина світу, що відчуває свою причетність до культурної та інтелектуальної традиції всього людства.

При цьому інтелектуал — це висококласний експерт у вузькій галузі науки. Він не лише освічений, а й навчений. До його експертного знання також обов'язково належить знання про експертів з інших галузей, що до них він ставиться з повагою, а отже, в разі потреби може звернутися до них за порадою або по допомогу. Інтелектуал усвідомлює як силу власних знань, так і її обмеженість, і тому поважає й поціновує силу знань інших інтелектуалів.

Інтелектуал дуже добре розуміє, що його погляди навіть на предмети, що належать до його експертної галузі, завжди можуть бути підважені іншими експертами, а отже, він розглядає власну неправоту не як ганьбу, а як неодмінний етап власного інтелектуального зростання, яке, до речі, має відбуватися впродовж усього його життя. Науковець — не той, хто вчить науці інших, а той, хто стало вчиться науці сам. Зрештою, дослідження й навчання часто-густо важко розрізнити.

Інтелектуал далекий від думки, що інтелектуали мають керувати суспільством, ба більше, сьогодні він уже доволі скептично ставиться до власних можливостей безпосередньо впливати на тих, хто прагне керувати суспільством, а також до ідеї, що суспільством взагалі треба керувати. Адже до експертного знання будь-якого інтелектуала має належати також розуміння того, що справжня влада — це не жорсткий апарат насильницького керування слабким суспільством, а гнучкий інструмент самоорганізації суспільства сильного.

Інтелектуал, отже, не є політиком у вузькому сенсі слова, але обов'язково є політиком в широкому сенсі. Інтелектуал, на відміну від інтелігента, не може зануритися до внутрішньої еміграції, відсторонившись від несправедливого зовнішнього світу, адже його позиція завжди має бути критичною. При цьому інтелектуал не може бути й чиновником, який просто виконує свою функцію, адже, знову-таки, його позиція завжди має бути критичною. Інтелектуал не впливає на владу безпосередньо, але діє опосередковано через інститути громадянського суспільства. Деякі з цих інститутів створюють самі інтелектуали, об'єднуючись з іншими інтелектуалами в неформальні організації науковців для ефективнішої реалізації конкретних наукових, інституційних й освітніх завдань. Завдання інтелектуалів — здійснювати сталий тиск на владу й через критику та експертні оцінки, що можуть ставати

відомими широким верствам суспільства завдяки засобам масової інформації, утримувати її від злочинних і помилкових рішень.

Інтелектуал не прагне бути «духовним наставником народу». Те, що інтелігенція має бути таким наставником, — це романтична ідея, яка органічно впливає зі спроб самоусвідомлення інтелігенцією своєї ролі в суспільстві і яка, на жаль, також має тоталітарний присмак. Народ — сам собі наставник і поводитир, інтелектуал — то його патериця.

ДЖЕРЕЛА

Вальденфельс Б. Топографія Чужого: студії до феноменології Чужого. — [пер. з німецької і післямова Вахтанга Кебуладзе]. — К.: ППС-2002, 2004. — 206 с. — (Сучасна гуманітарна бібліотека).

Галковский Д. Бесконечный тупик. — Москва: Самиздат, 1998. — 710 с.

Стус В. Деколонізація СРСР — єдиний гарант миру в усьому світі. З таборового зошити. — К.: Видавництво ПрАТ «Українська прес-група», 2013. — 80 с. — (Броньбійна публіцистика).

Brandom R. Animating Ideas of Idealism: A Semantic Sonata in Kant and Hegel // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <<http://www.pitt.edu/~brandom>>. — 2007.

Horkheimer M., Adorno T.W. Dialektik der Aufklärung // Horkheimer M. Gesammelte Schriften. — Frankfurt am Main: Fischer, 1987. — Bd. 5. — 461 S.

Husserl E. Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendente Phänomenologie. Eine Einleitung in die phänomenologische Philosophie. — Den Haag: Martinus Nijhoff Publishers, 1962. — XXII, 557 S. — (Husserliana, Bd. VI).

Вахтанг Кебуладзе — доктор філософських наук, доцент кафедри філософії філософського факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Коло наукових інтересів — феноменологія, онтологія, епістемологія, соціальна філософія.
